

Petrol İhraç Eden Arap Ülkelerinde Ekonomik Çeşitliliği Belirleyen Faktörler: Dinamik Panel Veri Analizi

Erdal ARSLAN¹

¹ Doçent Doktor, Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü,
erdalarslan@selcuk.edu.tr, ORCID:0000-0003-4892-2963

Özet: Çalışmanın temel amacı petrol ihraç eden 11 Arap ülkesinde ekonomik çeşitliliği belirleyen unsurların ampirik olarak incelenmesidir. Etkisi incelenen değişkenler RGSYİH, doğal kaynaklar geliri, beşeri sermaye, yurtiçi yatırımlar, doğrudan yabancı yatırımlar ve dışa açıklık oranıdır. Analiz 2004-2018 dönemini kapsamakta ve yıllık panel verileri kullanılmaktadır. Çalışmada Pedroni (1999, 2004) ve Kao (1999) Panel koentegrasyon testleri ve PMG tahmincilerinin yaklaşımı kullanılmaktadır. Ampirik bulgularına göre, uzun dönemde ekonomik çeşitlendirmek üzerinde doğal kaynaklar gelirinin olumsuz, RGSYİH, beşeri sermaye, dışa açıklık oranı ve doğrudan yabancı yatırımların olumlu etkisi vardır.

Anahtar Kelimeler: Arap Ülkeleri, Ekonomik Çeşitlendirmek, Doğal Kaynaklar , Ekmik Büyüme , Beşeri Sermaye, Koentegrasyon, PMG Tahmincileri.

Factors Determining Economic Diversity in Oil-Exporting Arab Countries: Dynamic Panel Data Analysis

Abstract: The main purpose of the study is to empirically examine the factors that determine the economic diversification in 11 oil exporting Arab countries. The variables whose effects are examined are RGDP, natural resources income, human capital, domestic investments, foreign direct investments and trade openness ratio. The analysis covers the period 2004-2018 and annual panel data is used. Pedroni (1999, 2004) and Kao (1999) Panel cointegration tests and the approach of PMG estimators are used in the study. According to the empirical findings, natural resources income has a negative effect on economic diversification in the long run, while RGDP, human capital, trade openness ratio and foreign direct investments have a positive effect.

Keywords: Arab Countries, Economic Diversification, Natural Resources, Economic Growth, Human Capital, Cointegration, PMG Estimators.

1. GİRİŞ

Ekonomik çeşitlilik uzun dönemli ekonomik büyüme için çok önemlidir. Ekonomik çeşitlilik, doğal kaynaklar açısından zengin olan gelişmekte olan ülkeler için "kaynak lanetinden" çıkış yollarından biri olarak görülmektedir (Humphreys vd., 2007 ve Gelb, 2010). Ekonomi literatüründe çeşitlilik konusu yeni bir konu değildir (Syrquin,1988). Ekonomik çeşitliliğe yönelik uluslararası ilgi, iki dünya savaşı arasındaki dönemde; 1930 yılında meydana gelen ve o dönemde temel mallar fiyatlarındaki düşüşü etkileyen buhran sonucunda Amerika Birleşik Devletleri ve Latin Amerika'da başlamıştır. Gelişmiş ülkelerle bağımlılık ve hegemonya ilişkilerinin tutsağı olan gelişmekte olan ülkelerin çoğu ise yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra ekonomik yapılarını çeşitlilik için çeşitli programlar uygulamışlardır. Bu ülkeler, temel malların ithalatına olan bağımlılığı kademeli olarak azaltmak için ithal ikamesini amaçlayan sanayi politikalarını uygulamaya başladılar (McLaughlin, 1930). Özellikle tek bir üretken kaynağa sahip, doğal kaynaklar bakımından zengin (rantiye) ülkeler, kaynak laneti veya bolluk paradoksu olarak bilinen şeyden zarar görmüşlerdir. Bu tek kaynağın üretimine ve ihracatına olan ilgi, ekonomik çeşitliliğin

zayıflamasına ve diğer üretim ve hizmet sektörlerinin ihmal edilmesine yol açmıştır. Günümüzdeyse tek bir üretim kaynağına (petrol ve gaz) sahip birçok Arap ekonomisi, ekonomik çeşitliliği sağlamak amacıyla kalkınma politikalarında birçok büyük zorlukla karşı karşıya kalmaktadır. Bugün küresel Ekonomik çeşitlilik ile ilgili, bu sürece ilişkin birçok ve farklı vizyona sahip birçok tanım bulunmaktadır. Çeşitliliği üretime ve gelir kaynaklarına bağlayanlar bulunurken, ihracatla ilişkilendirenler de bulunmaktadır. Bu tanımların en önemlilerini aşağıda dile getirmektediriz.

Ekonomik çeşitlilik şöyle tarif edilmektedir; "Ekonomide ana sektörün gelirlerine olan toplam bağımlılığı azaltmak için üretim yapısını çeşitliliği ve yeni gelir getirici sektörler yaratmayı amaçlayan bir süreçtir. Bu süreç, katma değeri daha yüksek ve ulusal işgücüne daha verimli iş olanakları sağlayabilecek yeni alanların açılmasına yol açacaktır. Bu durum da, uzun vadede daha yüksek büyüme oranlarına götürecektir (Zeghachou ve Dehane, 2017)".

Hare (2008), ekonomik çeşitliliği "Birden fazla sektörde kendi kendine yeterliliği sağlayacak geniş bir mal ve hizmet listesi üretimine dayalı sağlam bir

ulusal ekonomi inşa etmektedir” şeklinde tarif etmiştir.

Yukarıdaki tanımlardan çıkardığımız sonuca göre, “Ekonomik çeşitlilik; ekonomik yapıyı genişletmek, ürün gamını çeşitlilik ve daha fazla sayıda kaynak sağlamak amacıyla, mevcut tüm yetenek ve kaynakların kullanımına dayalı, sınırlı ekonomik kaynaklara bağımlılıktan kaçınmayı ve uluslararası rekabet içinde ülkenin yeteneklerini arttırmayı amaçlayan uzun vadeli bir süreçtir.”

piyasalarda yaşanan enerji fiyatlarındaki yüksek volatilité nedeniyle peş peşe şoklarla karşılaşmakta ve bu durum bu ülkelerin ekonomik, politik ve hatta sosyal durumunu büyük ölçüde etkilemektedir.

Bu çalışma, 11 Arap ülkesinde (Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir, Irak, Katar, Kuveyt, Libya, Mısır, Suudi Arabistan, Tunus, Umman) ekonomik çeşitliliğe etki eden faktörleri belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle çalışma iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm, ekonomik çeşitliliğin genel kavramlarını açıklığa kavuşturmayı amaçlayan teorik literatürle ilgilidir. Aynı zamanda petrol ihraç eden Arap ekonomilerdeki ekonomik çeşitliliğin gerçeklerini ve göstergelerini ele almaktadır. Çalışmanın ikinci bölümü ise iki başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlıkta uygulamalı literatür ele alınırken, ikinci başlıkta araştırma metodolojisine ve EVIEWS 12'nin çıkarımlarına göre 2004-2018 döneminde 11 Arap ülkesinde ekonomik çeşitliliği etkileyen faktörlere ilişkin ampirik sonuçlara değinilmektedir.

2. EKONOMİK ÇEŞİTLİLİĞİN TANIMI, TÜRLERİ ve ÖLÇÜLMESİ

2.1. Ekonomik Çeşitlilik Tanımı

Ekonomik çeşitlilik ile ilgili, bu sürece ilişkin birçok ve farklı vizyona sahip birçok tanım bulunmaktadır. Çeşitliliği üretime ve gelir kaynaklarına bağlayanlar bulunurken, ihracatla ilişkilendirenler de bulunmaktadır. Bu tanımların en önemilerini aşağıda dile getirmektediriz.

Ekonomik çeşitlilik şöyle tarif edilmektedir; “Ekonomide ana sektörün gelirlerine olan toplam bağımlılığı azaltmak için üretim yapısını çeşitliliği ve

yeni gelir getirici sektörler yaratmayı amaçlayan bir süreçtir. Bu süreç, katma değeri daha yüksek ve ulusal işgücüne daha verimli iş olanakları sağlayabilecek yeni alanların açılmasına yol açacaktır. Bu durum da, uzun vadede daha yüksek büyüme oranlarına götürecektir (Zeghachou ve Dehane, 2017)”.

Hare (2008), ekonomik çeşitliliği “Birden fazla sektörde kendi kendine yeterliliği sağlayacak geniş bir mal ve hizmet listesi üretimine dayalı sağlam bir ulusal ekonomi inşa etmektedir” şeklinde tarif etmiştir.

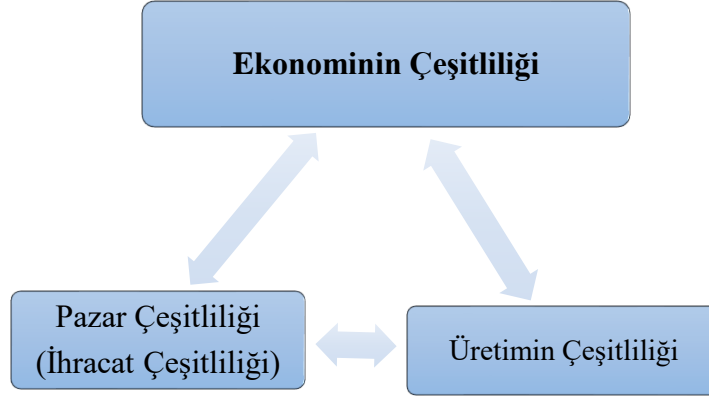
Yukarıdaki tanımlardan çıkardığımız sonuca göre, “Ekonomik çeşitlilik; ekonomik yapıyı genişletmek, ürün gamını çeşitlilik ve daha fazla sayıda kaynak sağlamak amacıyla, mevcut tüm yetenek ve kaynakların kullanımına dayalı, sınırlı ekonomik kaynaklara bağımlılıktan kaçınmayı ve uluslararası rekabet içinde ülkenin yeteneklerini arttırmayı amaçlayan uzun vadeli bir süreçtir.”

2.2. Ekonomik Çeşitlilik Türleri

Ekonomik çeşitliliği iki türde değerlendirebiliriz. Ekonomik çeşitlilik, üretilen malların çeşitlendirilmesi ile olabilir. Bu, bir ülkenin yerel (sanayi) üretim yapısını daha da çeşitlendirilerek, daha geniş bir ekonomik temele sahip ve az sayıda faaliyete daha az bağımlı hale getirilmesi suretiyle, ihracat düzeyinde pazar çeşitlilik politikası izleyerek mümkündür. Bazen de ülkenin ihracat gamının genişletilmesi ve/veya genel olarak yeni ihracat pazarlarına girmesi şeklinde gerçekleşebilir.

Üretim çeşitliliğini iki tipte sınıflandıran çalışmalar da mevcuttur; bunlar yatay çeşitlilik ve dikey çeşitliliğdir. Yatay çeşitlilik (Horizontal Diversification); Aynı sektörde üretilen mallar için yeni fayda ve fırsatlar oluşturulması kastedilmektedir. Madencilik ve enerji gibi emtia ve ürünlerdeki niceliksel artışın önemini göstermektedir. Dikey çeşitlilik (Vertical Diversification): Hâlihazırda var olanlara yeni üretim aşamaları eklenmesidir. Başka bir deyişle, örneğin bakır gibi bir faaliyetin çıktılarını elektrik telleri gibi başka bir faaliyet için girdi olarak kullanmaktır (UNIDO, 2015). Aşağıdaki grafik, ekonomik çeşitliliğin bölümlerini açıklamaktadır.

Şekil 1: Çeşitlilik Türleri

Kaynak: Zeghachou ve Dehane, 2017.

Ekonomik yapı ve sürdürülebilir ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkileri nedeniyle, petrol ve gaz gibi tükenen kaynakların ihracatına dayanan ülkeleri ekonomik çeşitlilik politikası benimsemeye çağıran birçok gerekçe bulunmaktadır. Ekonomik çeşitliliğin gerekçeleri aşağıdaki gibidir:

- ❖ Tek bir ekonomik kaynağa bağımlı olmayan, petrol dışı ihracata ve diğer gelir kaynaklarına sahip bir ekonominin geliştirilmesi. Yani, ekonomik çeşitlilik, gelir kaynaklarının artmasına ve tek bir kaynağa dayanmamaya götürür. Bu ise, Hollanda hastalığı olgusuna veya doğal kaynakların laneti olgusuna maruz kalma olasılığını sınırlar (2016, الشمري و عبد الرضا).
- ❖ Kamu sektörünün rolünün azaltılması ve özel sektörün kalkınmadaki rolünün artırılması. Daha fazla ekonomik istikrar sağlar ve ulusal ekonomiyi iş çevrimlerinin olumsuz etkilerine daha az maruz bırakır.
- ❖ Ölçek ekonomileri şeklinde çeşitli ekonomik faaliyetler arasında olumlu etkilerin iletilmesine katkıda bulunur.

Ekonomik çeşitliliği, kavramını ve belirleyicilerini ele aldıktan sonra ekonomik çeşitliliğin nasıl ölçüldüğünü ve ne kadar önemli olduğunu açıklayacağız. Ekonomik çeşitlilik, tek bir gösterge ile ölçülmesi veya tek bir ekonomik sektöre indirgenmesi kolay olmayan bir değişkendir. Aksine, çok boyutlu ve çok sektörlü bir çabadır. GSYİH (reel sektör), istihdam (işgücü piyasası), uluslararası ticaret (dış sektör) ve devlet geliri (kamu mali sektörü) açısından bileşik bir endeks veya çoklu göstergeler kullanılarak izlenmelidir. Bu nedenle, ekonomik çeşitliliğin sonuçlarına ilişkin verilerin azlığı, herhangi bir izleme ve değerlendirme sistemini uluslararası ticaret göstergeleriyle sınırlamamalıdır

- ❖ Ekonomik sektörlerdeki çeşitlilik, beşeri sermayenin (istihdam) daha fazla kullanılmasına ve üretkenliğinde artışa katkıda bulunur. Bu durum, sermaye açısından yoğun bir sektör olan ve genellikle yabancı işgücüne bağlı olan madencilik sektörünün aksinedir. Bu nedenle çeşitlilik, yerel iş fırsatlarının sağlanmasını, yerel beceri ve yeterliliklerin daha fazla kullanılmasını ve işsizliğin azaltılmasını sağlar.
- ❖ Teknolojilerin geniş çaplı uygulaması ve gelişmiş organizasyonel ve idari becerilerin yayılması.
- ❖ Üretim faktörlerine daha fazla pazar esnekliği verilmesi, ekonomik sektörlerin ön ve arka bağlantılarının güçlendirilmesi.
- ❖ Ekonomik krizlerle başa çıkabilmek için ulusal ekonominin rekabet gücünün artırılması ve daha esnek hale getirilmesi (2014, مرزوك و حمزة).

2.3. Çeşitlilik Ölçülmesinin Endeksleri

(Papageorgiou ve Spatafora, 2012). Ancak, dış ticaret sektöründe detaylı ve uluslararası karşılaştırılabilir uluslararası verilerin mevcudiyeti, mal ihracatında çeşitlilik ve yoğunlaşma ile ilgili karşılaştırmalar yapmak için önemli bir kaynak haline getirmiştir.

Ekonomik çeşitliliğin gerçekliği hakkında daha net bir fikre izin veren başka birçok gösterge bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından mal ihracatı alanında onaylanan bu göstergelerin en öne çıkanları arasında şunlar yer almaktadır:

• Herfindahl-Hirschmann Endeksi(HHİ)

HHİ endeksi (yoğunlaşma endeksi), Gini ve Theil gibi diğer endekslerle birlikte ekonomik çeşitlilik ve ihracatı ölçen literatürde en yaygın kullanılan ölçüttür. Bu endeksin değeri 0 ile 1 arasında değişmektedir. 1'e ne kadar yakınsa, ihracat çeşitliliği veya ekonomik çeşitlilik derecesi o kadar düşük ve ekonomik şoklara karşı o kadar savunmasız hale gelmektedir. Zira birkaç ürünle veya sınırlı sayıda ihracat pazarıyla sınırlıdır. Bu endeks aşağıdaki formülle yazılabilir:

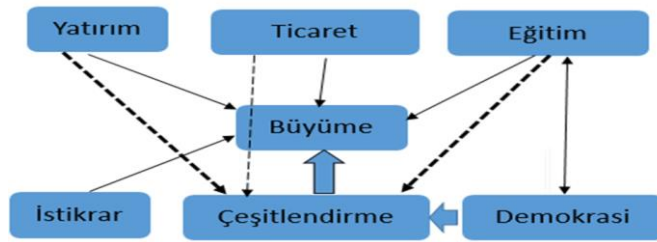
$$H_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n \left[\frac{x_{ij}}{X_j} \right]^2 - \sqrt{1/n}}{1 - \sqrt{1/n}}} \quad (1)$$

h_{ij} : i malının ihracatının j ülkesinin toplam ihracatı içindeki payı.

h_j : j malının ihracatının dünyanın toplam ihracatı içindeki payı

2.4. Kalkınma Sürecinde Ekonomik Çeşitlendirmenin Rolü

Ekonomik çeşitlilik, ekonomik kalkınmanın temel bir bileşenidir. Buna göre ülke, sınırlı malların üretimi ve ihracatına daha az odaklanan bir üretim ve ticaret yapısına doğru gitmektedir. Ekonomik çeşitliliğin olmaması, ekonomik zayıflıkla bağlantılıdır. Bu Şekil 2: Ekonomik Büyümenin Altı Belirleyicisi

Kaynak: (Gylfason, 2006).

Yukarıdaki model, ekonomik büyümeyi sürdürmek için ihtiyaç duyulan yaklaşık altı farklı üretken sermaye türü olduğunu göstermektedir. 1. fiziki sermaye oluşturmak için tasarruf ve yatırımın gerekli olduğu aşıkardır. 2. İnsan sermayesi oluşturmak için eğitim şarttır. 3. Makroekonomik istikrar, sermaye birikimini, yani üretim çarklarını hareket ettirmeye yardımcı olan finansal derinliği teşvik eder. Böylece ekonomik verimliliği ve büyümeyi arttırır. 4. Dünyanın geri kalanıyla artan ticaret, teknoloji transferine yardımcı olur ve aynı zamanda yerli üretken faaliyetin sermaye tabanını güçlendirir. 5. Demokrasinin varlığı, sosyal sermayeye yapılan bir yatırım olarak görülebilir. Bu

• Çeşitlilik Endeksi

Belirli bir ülkenin ihracat yapısının dünya ihracatından farklı olup olmadığını gösterir. 0 ile 1 arasında değişen bu endeks, bir ülkenin ticaret yapısı ile dünya ortalaması arasındaki farklılıkların boyutunu ortaya koymaktadır. Öylece endeks sıfıra yaklaştıkça ihracatın çeşitlenme derecesi artar ve endeks sıfıra ulaştığında ulusal ihracatın yapısı küresel ihracatın yapısıyla örtüşmüş olur. Sonuç 1 ise bu önemli bir fark olduğu anlamına gelmektedir. Bu endeks aşağıdaki formülle yazılabilir:

$$S_j = \frac{\sum_{i=1}^n |h_{ij} - h_j|}{2} \quad (2)$$

nedenle dış şoklar kalkınma sürecini baltalayabilir. Düşük gelirli ülkeler, akaryakıt, gaz, bakır ve diğer madenler gibi tarıma veya madenlere aşırı bağımlılığın bir sonucu olarak daha az çeşitlendirilmiş ekonomik yapılara sahiptir. Bu, durum tarımda hava ile ilgili krizler (kuraklık, sel, haşere ve hastalık salgınları) ve ani metal fiyat dalgalanmaları gibi belirli sektör şoklarına maruz kalma açısından zorluklar yaratır. Şu anda gelişmekte olan piyasalardaki büyümedeki yavaşlama buna örnektir (OECD, 2019). Aşağıdaki model, ekonomik büyüme ve çeşitlendirmenin belirleyicilerini birlikte göstermektedir.

demokrasinin, toplumu bir arada tutan ve uyum içinde çalışmasını sağlayan altyapı yapıstırıcısı olduğu anlamına gelir. 6. Ekonomik çeşitliliğin ileri ve geri bağlantılar aracılığıyla, yatırım risklerini daha geniş ekonomik sektör portföylerine dağıtma olanaklarını genişleterek geliri artırması beklenir. Üretim ve çeşitlendirilmiş bir ihracat yapısının, yeni endüstriler yaratmak ve mevcut endüstrileri ekonominin başka yerlerinde genişletmek için bir teşvik sağlaması da muhtemeldir (Alemu, 2008). Sonuç olarak model, büyüme belirleyicilerinin ekonomik çeşitliliği teşvik etmek için de ideal olduğunu göstermektedir.

2.5. Arap Ülkelerinde Ekonomik Çeşitlilik Göstergeleri

Arap ekonomilerinde ekonomik çeşitlilik politikasının önemi, diğer sektörler dışında madencilik sektörüne daha az bağımlılığa neden olmasıdır. Arap ülkelerinin finansal gelirlerinin üretim yapısı ve ihracat düzeyi ile büyük korelasyonu sonucunda ekonomik çeşitlilik, özellikle akaryakıt fiyatlarındaki dalgalanmalar olmak üzere yoğunlaşmadan kaynaklanan risklerin ve dalgalanmaların azaltılmasına katkı sağlayacaktır. Arap ülkelerinin üretim üssü ve dış ticareti daha az ve sınırlı sayıda sektör ve ürün üzerinde yoğunlaştıkça, ekonomileri büyük iç veya dış şoklarla karşı karşıya kaldığında finansal gelirlerinin keskin bir şekilde düşme olasılığı artar. Ekonomik çeşitlilik, yatırım fırsatlarını genişletir; ekonomideki ara bağlantıları güçlendirir ve sınırlı sayıda uluslararası pazara ve uluslararası ticaret ortağına bağımlılığı azaltır. Bu bölümde, Arap ekonomilerinde ekonomik çeşitlilikteki gelişmeleri izlemek için en önemli kilit göstergeler ele alınacaktır. Bu göstergelerin en önemlileri aşağıdaki gibidir.

2.5.1. Dış Sektörlerde Çeşitlilik Göstergeleri

Aşağıdaki tablodaki çeşitlilik ve yoğunlaşma göstergelerine göre Arap ülkelerinin performansına bakıldığında, petrol ihraç eden Arap ülkelerinde çeşitlilik endeksinin değerinin arttığı

kaydedilmektedir. 2018 çeşitlilik endeksinde en yüksek değeri yaklaşık 0.882 ile Irak elde etmiş ve ardından sırasıyla 0.826 değeriyle Libya, 0.810 ile Cezayir, 0.800 ile Kuveyt, 0.796 ile Katar ve 0.764 ile Suudi Arabistan gelmiştir. Öte yandan Birleşik Arap Emirlikleri, petrol ihraç eden ülkelere göre bir olmasına rağmen, 2018 yılı çeşitlilik endeksinde 0,526 ile en düşük değeri elde etmiştir. Bu durum ülkenin petrole dayalı politikalarının bir sonucudur. Ülkelerin bu performansı, petrol ihracatının toplam ihracatından aldığı payın azaltılmasına doğrudan yansıyan, çeşitli sektörlerde yatırımların çekilmesiyle sonuçlanan rekabetçi bir iş ortamı sağlamaya, dolayısıyla da çeşitlilik endeksinin iyileştirmeye dayalı politikalarının bir sonucudur. Birleşik Arap Emirliklerini çeşitlilik endeksindeki performans açısından sırasıyla Tunus, Mısır, Umman ve Bahreyn takip etmektedir. Birleşik Arap Emirlikleri hariç olmak üzere bu ülkeler, petrolün ihracata katkısını sınırlı bırakan ekonomik yapıları ve doğal kaynakları nedeniyle ihracat çeşitliliği olan ülkeler arasındadır. Yoğunlaşma endeksinde ise 2018 yılında 0,945'e ulaşan endeks değeri ile Irak en yüksek yoğunlaşma derecesine ulaşmış, kendisini petrol ihraç eden ülkeler sırasıyla Libya, Kuveyt, Suudi Arabistan, Katar, Cezayir ve Umman izlemiştir. Çünkü bu ülkeler ana ürün olarak petrol ihracatına bağımlıdır. Tunus, 2018 yılında 0.141 ile en düşük yoğunlaşma endeksi değerini elde etmiştir. Tablo 1 ve Şekil 3'te gösterildiği üzere akabinde 0.146 ile Mısır ve 0.25 ile Birleşik Arap Emirlikleri takip etmiştir.

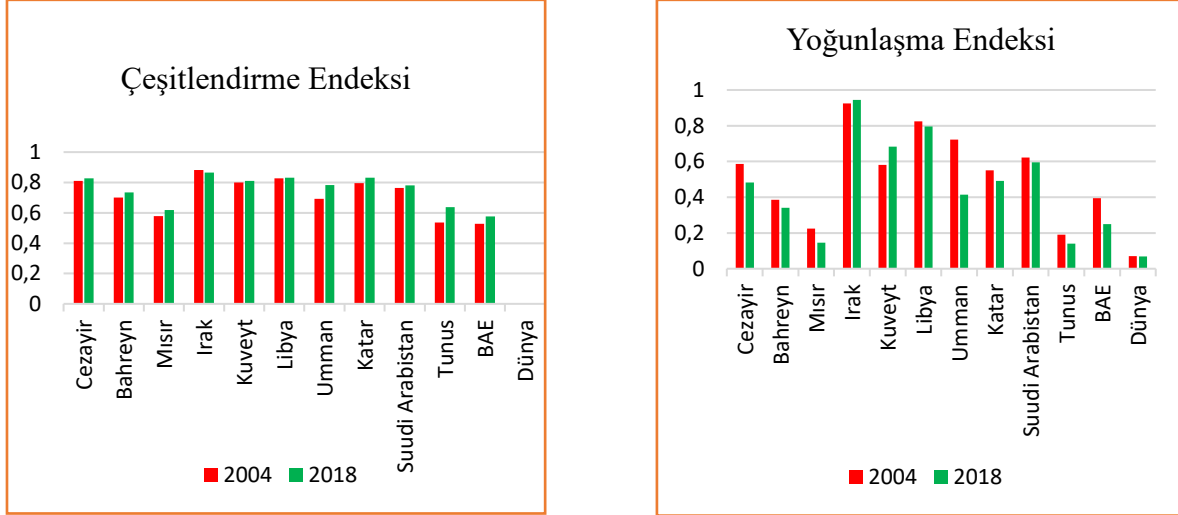
Tablo 1: Arap Ülkelerinde İhracatı Çeşitlendirme ve Yoğunlaşma Endeksleri

Ülkeler	2004			2018		
	<i>Ihraç Edilen Mal Sayısı</i>	<i>Çeşitlendirme Endeksi</i>	<i>Yoğunlaşma Endeksi</i>	<i>Ihraç Edilen Mal Sayısı</i>	<i>Çeşitlendirme Endeksi</i>	<i>Yoğunlaşma Endeksi</i>
<i>Cezayir</i>	110	0.827	0.586	121	0.810	0.482
<i>Bahreyn</i>	192	0.735	0.385	216	0.700	0.341
<i>Mısır</i>	233	0.617	0.225	237	0.578	0.146
<i>Irak</i>	169	0.864	0.924	142	0.882	0.945
<i>Kuveyt</i>	203	0.809	0.580	220	0.800	0.682
<i>Libya</i>	75	0.831	0.825	127	0.826	0.796
<i>Umman</i>	183	0.782	0.721	229	0.692	0.414
<i>Katar</i>	166	0.831	0.550	195	0.796	0.492
<i>Suudi Arabistan</i>	249	0.781	0.621	246	0.764	0.595
<i>Tunus</i>	207	0.636	0.191	218	0.535	0.141

BAE	254	0.575	0.395	258	0.526	0.250
Dünya	260	0.000	0.070	260	0.000	0.069

Kaynak : Arap Para Fonu veri tabanı kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 3: Arap Ülkelerinden Çeşitlendirme ve Yoğunlaşma Endeksleri

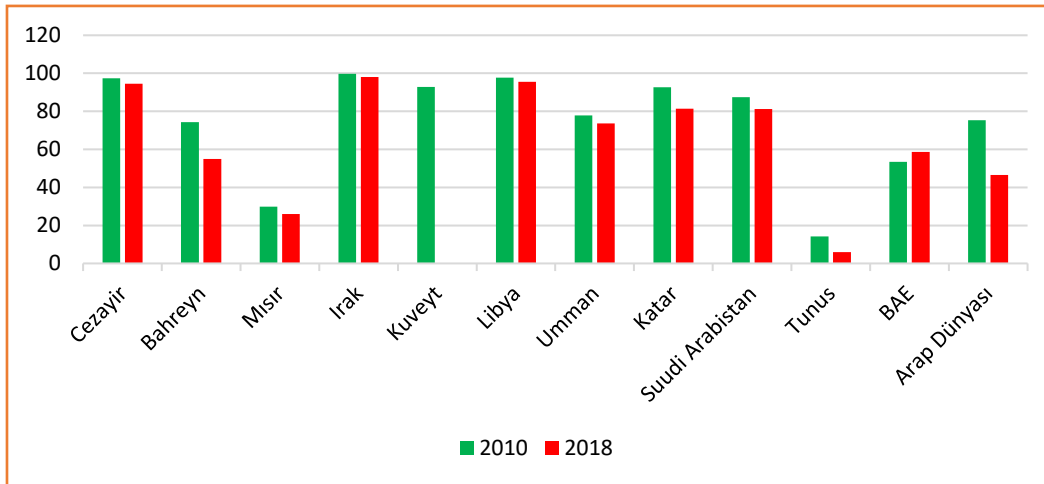

Kaynak : Arap Para Fonu veri tabanı kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Arap ülkeleri endeksin değeri ve ihracat çeşitliliği açısından farklılık göstermiştir. Bazı petrol ihracatçısı Arap ülkeleri, petrol ihracatına olan yoğun bağımlılıklarının bir sonucu olarak emtia ihracatlarında bir yoğunlaşma kaydetmişlerdir. Son olarak tablo 2 şekil 4'te, bir sektörün devam eden hâkimiyeti ve yoğunlaşmasını, petrol ihracatçısı

Arap ülkelerinde petrol ürünleri ihracatının diğer ürünlerin ihracatına oranını, ayrıca bu ürünleri ihraç etmek için aynı pazarlara bağımlılığın devam ettiğini göstermektedir. Petrolün yanı sıra, petrol rafinajı ve petrokimya gibi ucuz enerji sağlayan sektörlerde ve alüminyum üretimi gibi bazı ağır sanayilerde ihracat yoğunlaşmaktadır.

Şekil 4: Toplam İhracattaki Yakıt İhracatının Oranı

Kaynak : Arap Para Fonu veri tabanı kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 1: Arap ülkeleri için Toplam İhracattaki Yakıt İhracatının Oranı

Ülkeler	Toplam İhracattaki Yakıt İhracatının Oranı	
	2010	2018
Cezayir	97.3	94.5
Bahreyn	74.3	55.0

Mısır	29.8	25.9
Irak	99.7	98.1
Kuveyt	92.8	90.9
Libya	97.7	95.6
Umman	77.8	73.7
Katar	92.6	81.4
Suudi Arabistan	87.5	81.2
Tunus	14.2	6.0
BAE	53.5	58.6
Arap Dünyası	75.4	46.5

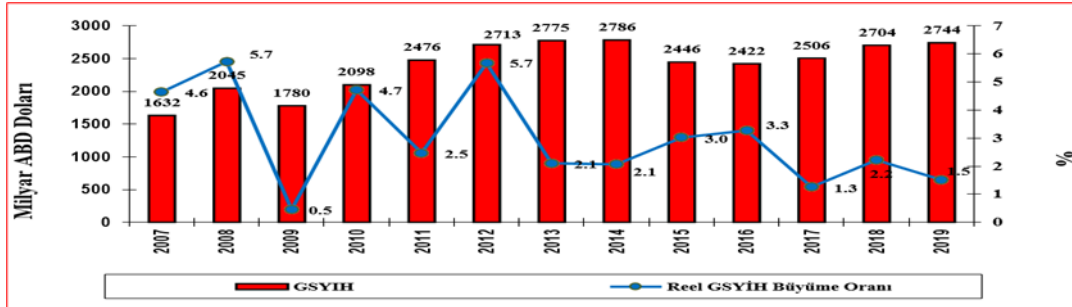
Kaynak : Arap Para Fonu veri tabanı kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

2.5.2. Reel Sektörlerde Çeşitlilik Göstergeleri

Ek 1 ve şekil 5'e bakıldığında, Arap ülkelerinde grup olarak cari fiyatlarla gayri safi yurtiçi hasıla, küresel piyasalarda petrol fiyatlarının varil başına 112 dolara yükselmesi sonucunda 2012 yılında yaklaşık 2713 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve 2011

yılında %2.5 olan reel büyüme oranı yüzde 5,7 olarak kaydedilmiştir. Ancak, Arap ülkelerinin "OPEC" anlaşmasına bağlılığının gölgesinde 2014 yılında küresel petrol fiyatlarının 30 dolara gerilemesi, petrole yönelik dış talep seviyelerindeki yavaşlama ve petrol fiyatlarındaki düşüş, Arap ülkelerinin reel büyüme oranlarının düşmesine neden olmuştur.

Şekil 1: Arap Ülkelerinde GSYİH ve Reel GSYİH Büyüme Oranı (2007-2019)

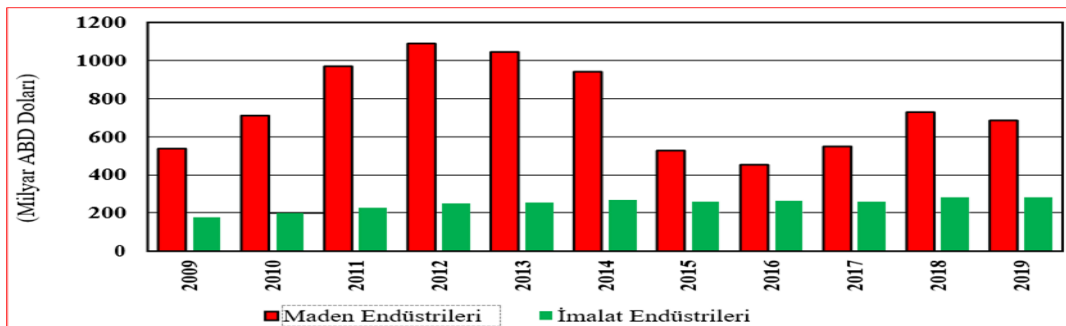

Kaynak: (Arab Monetary Fund Report , 2020)

Ayrıca bazı Arap ülkelerinde olumsuz iç gelişmelerin devam etmesi de, bu ülkelerin ekonomik faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir. Buna göre, sabit fiyatlarla GSYİH büyüme oranı 2018'de

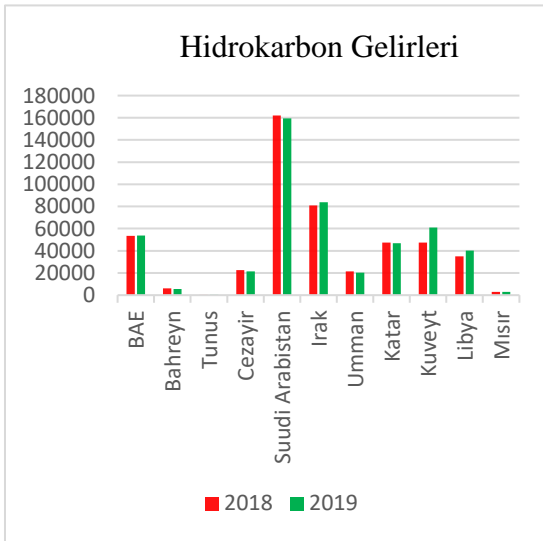
yaklaşık %2,2'den 2019'da yaklaşık %1,5'e düşmüş ve bu durum başlıca petrol ihrac eden Arap ülkeleri grubundaki düşük reel büyüme oranının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 6: Arap Ülkelerinde Maden ve İmalat Sanayii Katma Değeri (2009-2019)

Kaynak: (Arab Monetary Fund Report , 2020)

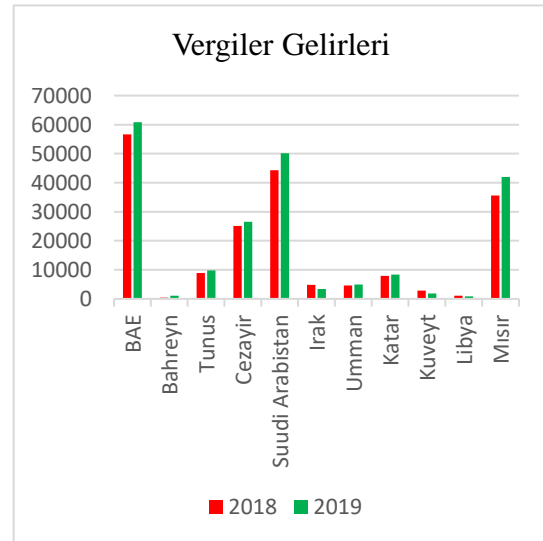
Arap sanayi sektörünün 2014-2019 yılları arasındaki performansı, bir yandan küresel ekonomik büyümedeki yavaşlama, diğer yandan küresel piyasalarda petrol fiyatlarındaki düşüş sonucunda petrol ve doğal gaz talebindeki düşüşten etkilenmiştir. Bu durum maden çıkarma endüstrilerinin üretiminde bir düşüşe yol açmıştır. Şekil 6 ve Ek3'te, petrol ve gaz çıkarımı da dahil olmak üzere madencilik sektörü, son yıllarda göreceli büyüklük ve hakimiyet açısından daha fazla artmıştır. Bu da ekonominin çeşitlendirilmesinin hala uzak bir hedef olduğunu göstermektedir. APF raporlarına göre, inşaat malzemeleri, gıda endüstrileri, ilaç endüstrileri, petrol arıtma, Şekil 7: Arap Ülkelerinde Hidrokarbon ve Vergi Gelirleri

petrokimya endüstrileri ve gübre gibi birçok endüstriyel faaliyetin performansı sonucunda 2019 yılında imalat sektörünün katma değeri bir miktar artmıştır.

2.5.3. Kamu Maliyesi Sektöründe Çeşitlilik Göstergeleri

Şekil 7, Arap Para Fonu tarafından yayınlanan verilere göre, 2018 ve 2019 yıllarında Arap ülkelerindeki toplam petrol gelirlerini (petrol ve doğal gaz) ve toplam vergi gelirlerini göstermektedir.

Kaynak: Arap Para Fonu veri tabanı kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 7'den ve EK4'ten açıkça görülmektedir ki, toplam kamu gelirlerinin yapısı, madencilik sektörünün devam eden yüksek katkısı ile ayrılmaktadır. Petrol üreten Arap ülkelerindeki bütçe gelirlerinin ana kaynağını oluşturmakta ve kamu harcamalarının petrol fiyatları düzeyiyle ne ölçüde ilişkili olduğunu göstermektedir. Buna rağmen vergi gelirleri petrol gelirlerine kıyasla sadece küçük bir yüzdeyi oluşturmaktadır. Arap ülkelerinde petrol gelirlerine olan yoğun bağımlılığın, maaşlar ve hükümet sermaye projeleri dahil olmak üzere kamu gelirlerinin ve kamu harcamalarının finansmanının baskın kaynağı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan ve bir dereceye kadar Mısır'da bir derece iyileşme söz konusudur.

Yukarıdakilerden özetle, bazı Arap ülkelerinin, özellikle Körfez ülkelerinin, yıllardır ekonomik çeşitlilik politikasını benimsemelerine ve tehlike bilincinde olmalarına rağmen, halen daha çeşitliliğin ilk aşamalarında görünmekte ve yapısal dönüşümün

politikalarını ve sonuçlarını hızlandırmaya ve derinleştirmeye ihtiyaç duymaktadırlar.

3. EKONOMİK ÇEŞİTLİLİĞİ BELİRLEYEN FAKTÖRLERİN LİTERATÜR TARAMASI VE EKONOMETRİK ANALİZİ

Bu bölümde ilk olarak literatürde ekonomik çeşitlendirme konusunu ve belirleyicilerini ele alan bazı ampirik çalışmalara değinilmektedir. İkinci kısımda ise analiz yöntemleri ve ampirik sonuçlara yer verilmektedir.

3.1. Literatür Taraması

İktisat literatüründe bir yanda ihracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, diğer yanda ekonomik çeşitlenmeyi belirleyen faktörleri inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Bu araştırmaların birçoğu Avrupa

Birliği ülkeleri, OECD ülkeleri gibi gelişmiş piyasaları inceleyen araştırmalardır. Orta Doğu ve Kuzey

Afrika gibi petrol ihraç eden ekonomiler için söz konusu alanda ampirik çalışmalar az sayıdadır. Bu alanda ilgili yapılmış bazı ampirik çalışma ve bulguları aşağıda özetlenmektedir.

Bu doğrultuda uygulamalı yazının öncü araştırmalarından birisi olan Al-Marhubi (2000), 1961-1988 dönemini içeren 91 ülkeye ilişkin kesitsel (Cross -Sectional) verileri kullanarak ihracat çeşitlenmesinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Sıradan EKK (OLS) yaklaşımıyla elde edilen sonuçlar, ihracat çeşitlenmesinin iktisadi büyümeyi artırıcı ve olumlu etkisini ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar farklı büyüme modelleri ve ihracat çeşitlenmesinin farklı ölçümleriyle yapılan incelemeler arasında uygunluk açıklamaktadır.

Kösekahyaoglu (2007), 1980-2005 döneminde Türkiye'nin ticaret yoğunlaşmasındaki gelişmeleri incelemiştir. Türkiye dış ticaretinin hem ürün hem de ülke yoğunlaşmasındaki değişimleri değerlendirmek için Gini-Hirschman yoğunlaşma endeksini kullanılmıştır. Sonuçlar, özellikle 1980'lerin başında Türkiye'nin ihracat yoğunlaşmasında dikkate değer değişiklikler olduğunu göstermektedir.

Çeviker (2011), 1962-2008 dönemine ilişkin Türkiye'de ekonomik büyüme ile ihracat çeşitlendirmesi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu amaçla, zaman serilerinin durağanlığını test etmek için kullanılan birim kök testi ve değişkenler arasındaki ilişkinin varlığını ve yönünü bulmak için Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre ekonomik büyümeden ihracata ve ihracattan ihracat çeşitlendirmesine doğru nedensel bir ilişki vardır ancak ihracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasında beklentilerin aksine nedensel bir ilişki yoktur.

Mania ve Rieber (2019), 1995-2015 yılları arasında panel veri tahminini kullanarak Latin Amerika, Sahra Altı Afrika ve Gelişmekte olan Asya olmak üzere üç bölgeden 54 ülkede ihracat çeşitlendirmesi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yazarlar, çeşitlendirmeyi ölçmek ve toplam ihracatta ürün bazında ihracat paylarının dağılımını hesaplamak için Theil Endeksini kullanmışlardır. Elde ettikleri sonuçlar, ihracat çeşitlendirmesinin özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeye olumlu katkısını ortaya koymaktadır.

Hodey vd. (2015), Sahra Altı Afrika (SSA) ülkelerinde 1995-2010 dönemine ait yıllık verileri kullanarak ihracat çeşitlendirmesi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. İhracat çeşitlendirmesinin hesaplanması yönelik olarak üç

farklı ölçüm değişkeninin kullanıldığı ve GMM (sistem genelleştirilmiş momentler metodu) ile yapılan analizler, ihracat çeşitlendirmesinin iktisadi büyüme üzerindeki olumlu ve istatistiksel olarak önemli etkisini ortaya koymaktadır. Analizden elde edilen sonuçlar, ihracat çeşitlendirmesinin farklı ölçümlerinin kullanıldığı modeller arasında tutarlılık açıklamaktadır. İhracat çeşitlendirmesi ve ekonomik büyüme arasındaki doğrusal olmayan ilişkiye ilişkin ise herhangi bir ampirik kanıt bulunmamıştır.

Ghatak vd.,(1997), Malezya için 1955-1990 dönemini kapsayan yıllık verileri ile eşbütünleşme ve hata düzeltme modeli (VECM) dâhilinde nedensellik testlerini kullanarak ihracat ve ihracat kompozisyonunun iktisadi büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada toplam ihracattan GSYİH'ye ve ihracat dışı GSYİH'ye nedensellik bir ilişki bulunmuştur. Bu ilişkinin, geleneksel ihracattan ziyade imalat ihracat tarafından yönlendirildiği bulunmuştur.

Caroline 2012 yılında yayınladığı çalışmasında, 1980-2010 yılları itibarıyla Güney Afrika'nın verileri ve VECM yöntemi kullanılarak ihracat çeşitlendirmesinin ekonomik büyümeye etkisini analiz etmiştir. Analiz bulgulara göre, ihracat çeşitlendirmesi ile iktisadi büyüme arasında olumlu bir ilişki vardır.

Owan vd., (2020), ekonomik çeşitlendirme ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Nijerya ekonomisi için 1981-2016 yılları arasında En Küçük Kareler (OLS) yöntemi kullanılarak araştırmışlardır. Çalışmada bağımlı değişken olarak ekonomik büyüme, bağımsız değişken olarak petrol dışı GSYH, petrol dışı ihracat, yatırımlar ve döviz kuru kullanılmıştır. Ampirik sonuçlara göre, ekonomik büyüme üzerinde petrol dışı GSYH'nin anlamlı ve olumlu, döviz kuru değişkeninin anlamlı ters olarak etkili olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, Nijerya'daki ekonomik büyüme üzerinde petrol dışı ihracat ve yatırımlar, anlamsız ve olumlu bir etki tespit edilmiştir.

Esanov (2012) en küçük kareler yöntemini kullanarak tüm dünya ülkelerinin ekonomik çeşitliliğini belirleyen faktörleri araştırmıştır. Analiz sonuçları, altyapı ve kurumların kalitesinin ekonomik çeşitliliğin anlamlı belirleyicileri olduğunu göstermiştir. Bu çalışmadan elde edilen bir diğer önemli bulgu, doğrudan yabancı yatırım akışlarının ekonomik çeşitlendirmeyi kolaylaştırdığı, ancak ihracat çeşitlendirmesi üzerinde ihmal edilebilir etkileri olduğudur.

Al-Kawaz (2008), Kuveyt örneğinde ekonomik çeşitlendirme üzerine yaptığı çalışmasında, çeşitlendirmenin gerekliliğini ve önemini belirlemek

için endüstriler arasındaki karşılıklı ilişkiyi ölçmek için girdi-çıkı yöntemi kullanmıştır. Ayrıca, 1991-2001 döneminde ait panel verileri kullanılarak petrol ihraç eden ülkelerdeki ekonomik çeşitliliğin belirleyicilerini incelemek için havuzlanmış analize (Pooled Analysis) dayalı olarak bir ampirik model tahmin edilmiştir. Çalışma, Kuveyt, Venezuela, İran, Umman ve Endonezya'da yatırımın ekonomik çeşitliliğin ana belirleyicilerinden biri olduğu sonucuna varmıştır.

Ahmadov (2012), makalesinde neden bazı doğal kaynak zengini gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerini çeşitlendirmeyi başarırken diğerlerinin bunda başarısız olduğunu incelemiştir. Çalışma, 1962-2010 yılları arasında kaynak zengini gelişmekte olan dünyada ihracatın çeşitlenmesini sağlayan veya engelleyen tamamen ekonomik ve coğrafi olmaktan ziyade siyasi ve kurumsal faktörler hakkında çeşitli hipotezleri test etmektedir. Çalışma, ülkelerin çeşitlendirme yoluyla "kaynak laneti"nin üstesinden gelebileceğini, ancak çeşitli politika ve kurumsal alanlarda uyanık olduklarında bunun etkili olabileceğini ortaya koymaktadır.

Belhia ve Mahcene (2019), Cezayir ekonomisi için 1980-2016 dönemini kapsayan yıllık verileri ile ARDL modelini kullanarak hidrokarbon dışı ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Ampirik sonuçlar, 1980'den 2016'ya kadar olan dönemde hidrokarbon dışı ihracatın zayıflığını göstermiştir. Bunun nedeni rantıye ekonomiye odaklanmadır. Ayrıca, Cezayir ekonomisinde ekonomik çeşitlendirme stratejisinin eksikliğini doğrulayan, çalışma döneminde hidrokarbon dışı ihracat ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir.

Longmore vd., (2014), Trinidad ve Tobago'nun dahil olduğu 180 ülkede ekonomik çeşitliliğin sürekliliğini engelleyen faktörleri, 1980-2011 yılları arasında panel veri analizi ile incelemiştir. Sonuçlar, doğrudan yabancı yatırım girişlerine açıklığın ekonomik çeşitlendirmenin en temel itici gücü olduğunu göstermektedir.

Soos (2015). Çalışmasında üç Avrupa ülkesi olan Macaristan, Slovakya, Çek Cumhuriyeti'nin ihracatta sektör bazında kasantrasyon seviyeleri incelemiştir. Analiz bulguları, Avrupa Birliği'nin üç Orta Avrupa yeni üye ülkesinin (Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve

Slovakya) ihracatında yüksek düzeyde sektörel ve coğrafi yoğunlaşma olduğunu göstermektedir.

Mubeen ve Ahmed (2016), İhracat Çeşitlendirmesini belirleyen faktörleri Pakistan ekonomisi için 1980-2015 yılları arasında ARDL modeli ile araştırmışlardır. Çalışmanın bulgularına göre, doğrudan yabancı yatırım (DYY) ve reel efektif döviz kurunun ekonomik çeşitlendirmenin sağlanmasında önemli bir rol oynayabileceğini göstermektedir.

Agosin vd., (2012), 1962-2000 yılları arasındaki ihracat çeşitlendirmesinin (yoğunlaşmanın) ana belirleyicilerini sabit etkiler ve GMM yöntemi kullanılarak araştırmışlardır. Çalışmada ticari açıklık, reel döviz kuru, beşeri sermaye birikimi ve kişi başına düşen GSYİH bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, çeşitlendirmenin belirleyicisi olarak beşeri sermaye birikimi, bir ülkenin ihracat sepetini genişletmesi açısından olumlu katkı sağlamaktadır.

3.2. Ekonometrik Analiz

Bu bölümde; 11 Arap ülkesinde ekonomik çeşitlenmeyi belirleyen faktörlerde panel veri modelleri oluşturularak, bu alanda hipotez sınamaları yapılacaktır. Çalışmada panel veri Pedroni (1999, 2004) ve Kao (1999) koentegrasyon testleri ve ARDL yaklaşımı ile tahmin edilecektir.

3.2.1. Veri Seti

Bu çalışmada 2004-2018 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılarak 11 Arap ülkesinde¹ ekonomik büyüme (RGSYİH), beşeri sermaye, Doğal kaynak gelirleri, yurtiçi yatırımlar, dışa açıklık oranı ve doğrudan yabancı yatırımların çeşitlilik endeksi üzerindeki etkisi Panel ARDL modelleri ile araştırılmıştır. Modeller Eviews 12. paketi ile tahmin edilmiştir. Reel ekonomik büyüme (RGSYİH), beşeri sermaye, doğal kaynak gelirleri, yurtiçi yatırımlar, dışa açıklık oranı ve doğrudan yabancı yatırımlar serilerine ilişkin veriler Dünya Kalkınma Göstergelerinin (World Bank) veri tabanından elde edilmiş, çeşitlilik endeksi (Dİ) ise UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) veri tabanından alınmıştır. Çalışmada araştırılan değişkenlere ait açıklayıcı aşağıda tablo 3'te oluşturulmuştur.

¹ Ampirik Çalışmaya Dahil Edilen Ülkeler Şunlardır: Cezayir, Mısır, Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Libya, Suudi Arabistan, Tunus ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE).

Tablo 2: Değişkenlerin Açıklanması

Bağımsız Değişkenler	Gösterimi	Bağımlı Değişken (Dİ)	Kaynak
Ekonomik Büyüme	RGSYİH	-	World Bank
Beşeri sermaye	HDI	-	World Bank
Doğal Kaynak Geliri	RNT	+/-	World Bank
Yurtiçi Yatırımlar	CAP	-	World Bank
Dışa Açıklık Oranı	TOP	+/-	World Bank
Doğrudan Yabancı Yatırımlar	FDI	-	World Bank

3.2.2. Çalışma Modeli

İhracatta ürün çeşitliliği endeksi ile modelde kullanılan bağımsız değişkenler arasında muhtemel işaret değerleri, kullanıldıkları kaynaklar, değişkenlerin açıklamaları Tablo 3'te gösterilmektedir. Bu değerlere göre yerleşecek olan hipotezler şu şekildedir.

- H_1 : RGSYİH ile Dİ arasında güçlü ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.
- H_2 : HDİ ile Dİ arasında güçlü ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.
- H_3 : RNT ile Dİ arasında güçlü ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.
- H_4 : CAP ile Dİ arasında güçlü ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.
- H_5 : TOP ile Dİ arasında güçlü ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.
- H_6 : FDI ile Dİ arasında güçlü ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Yukarıda belirtilen hipotezlerden 1. hipotez ve 3. hipotez çalışmanın temel hipotezi olarak açıklanmıştır. Ana hipotezlerde ekonomik büyüme ve doğal kaynak geliri ile çeşitlilik endeksi (Dİ) arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmada öbür hipotezler ise yardımcı hipotez olarak açıklanmıştır. Burada kullanılan değişkenlerin çeşitlilik endeksi üzerindeki etkileri açıklanmaya çalışılmıştır. Bizim fonksiyonumuz, panel regresyon modeli ile gösterimi aşağıda sunulmuştur:

$$Dİ_{i,t} = f(RGSYİH_{i,t}, HDİ_{i,t}, RNT_{i,t}, CAP_{i,t}, TOP_{i,t}, FDI_{i,t}) \quad (3)$$

Çalışmada tahmin edilen modeli aşağıdaki gibi yeniden formüle edebiliriz.

$$Dİ_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 RGSYİH_{i,t} + \beta_2 HDİ_{i,t} + \beta_3 RNT_{i,t} + \beta_4 CAP_{i,t} + \beta_5 TOP_{i,t} + \beta_6 FDI_{i,t} + u_{i,t} \quad (4)$$

Modelde;

(i) indisi ülkeleri (t) ise zamanı göstermektedir. (β_0) sabit terimi ve (u) hata terimini göstermektedir. β 'lar, bağımsız değişkenlere ilişkin katsayıları temsil etmektedir. Değişkenler listesi aşağıdaki gibidir:

- ❖ Dİ: Çeşitlilik Endeksi
- ❖ RGSYİH : RGSYİH'nın Doğal Logaritması
- ❖ HDİ: Beşeri Sermaye
- ❖ RNT: Doğal Kaynak Gelirleri /GSYİH
- ❖ CAP: yurtiçi yatırımlar /GSYİH
- ❖ TOP: Dışa Açıklık Oranı =İhracat+İthalat/GSYİH
- ❖ FDI: Doğrudan Yabancı Yatırımlar /GSYİH

Eşitlik 4'te ifade edilen parametre katsayılarına ve uzun dönem denkleminde varmak için sonra gelecek adımlar şu şekilde sıralanabilir:

- Durağanlık sınaması için Panel birim kök testleri
- Pedroni (1999, 2004) ve Kao (1999) Panel Koentegrasyon Testi
- Panel ARDL yaklaşımı ve uzun dönemde PMG tahmincileri
- Panel VECM ve kısa dönemde PMG tahmincileri

3.2.3. Panel Birim Kök Test Bulguları

İhracatta ürün çeşitliliği modelini tahmin etmek için EViews 12 programı yardımı ile panel koentegrasyon yaklaşımları kullanılmıştır. Panel koentegrasyon analizi yapılırken ilk olarak değişkenlerin birim kök içerip içermediğine

bakılması gerektiği için panel birim kök (durağanlık) testleri uygulanmıştır. Bu amaçla LLC (2002) ve Im, Pesaran ve Shin (2003) Birim kök testleri

kullanılmıştır. Serilerin düzey I(0) ve birinci farkı I(1) alınmış değerlerine uygulanan durağanlık testlerinin bulguları Tablo 4 ve 5'te sunulmuştur.

Tablo 3: Birim Kök (Im, Pesaran ve Shin) Testlerine Ait Sonuçlar

Değişken	Im, Pesaran ve Shin Testi		H ₀ : Paneller birim kök içerir	
	Düzye		H ₁ : Paneller durağandır	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli
Dİ	-0.89678 (0.184)	0.90414 (0.8170)	-3.62542 (0.0001) ***	-2.62305 (0.0044) ***
HDI	2.74288 (0.9970)	1.51326 (0.9349)	-3.58381 (0.0002) ***	-2.87430 (0.0020) ***
FDI	-0.42733 (0.3346)	-0.76535 (0.2220)	-4.90873 (0.0000) ***	-2.78513 (0.0027) ***
RNT	-0.68684 (0.2461)	-0.87926 (0.1896)	-3.41931 (0.0003) ***	-0.79888 (0.0122) **
CAP	-2.73039 (0.0032) **	-1.31598 (0.0941) *	-2.84236 (0.0022) ***	-1.83888 (0.0330) **
TOP	-3.60208 (0.0002) ***	-1.78939 (0.0368) **	-4.23373 (0.0000) ***	-2.27570 (0.0114) **
RGSYİH	-2.35320 (0.0093) ***	1.15346 (0.8756)	-2.19187 (0.0142) **	-1.97724 (0.0240) **

Not: *** ** ve * sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeyini gösterir.

Tablo 4: Birim Kök (Levin, Lin ve Chu) Testlerine Ait Sonuçlar

Değişken	Levin, Lin ve Chu birim kök testi		H ₀ : Paneller birim kök içerir	
	Düzye		H ₁ : Paneller durağandır	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli
Dİ	-1.79786 (0.0361) **	-2.08734 (0.0184) **	-4.84966 (0.0000) ***	-4.84925 (0.0000) ***
HDI	-1.20549 (0.1140)	0.65921 (0.7451)	-3.06570 (0.0011) ***	-4.44327 (0.0000) ***
FDI	-0.88616 (0.1878)	-0.18952 (0.4248)	-6.06184 (0.0000) ***	-5.99112 (0.0000) ***
RNT	-1.68953 (0.0456) **	-1.99404 (0.0231) **	-4.54571 (0.0000) ***	-3.77855 (0.0001) ***
CAP	-4.22056 (0.0000) ***	-5.01354 (0.0000) ***	-3.12327 (0.0009) ***	-3.82417 (0.0001) ***

TOP	-6.24961 (0.0000) ***	-5.87941 (0.0000) ***	-7.38190 (0.0000) ***	-6.83816 (0.0000) ***
RGSYİH	-4.99443 (0.0000) ***	-3.42180 (0.0003) ***	-4.16166 (0.0000) ***	-4.23461 (0.0000) ***

Not: *** ** ve * sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeyini gösterir.

Tablo 4 ve 5'ten de görüldüğü gibi serilerin düzeylerine uygulanan durağanlık sonuçlarında olasılık ve t istatistikleri sonuçları ampirik analizde araştırılan değişkenler düzeyde I(0) durağan olmadığını göstermektedir ve seriler birim kök sorunu içermektedirler. Bu nedenle değişkenlerin birincil farkları I(1) araştırılmıştır. Değişkenler için araştırılan serilerin birincil farkları I(1) incelendiğinde, elde edilen sonuçta ekonomik büyüme (RGSYİH), beşeri sermaye (HDI), doğal kaynak gelirleri (RNT), yurtiçi yatırımlar (CAP), dışa açıklık oranı (TOP), doğrudan yabancı yatırımlar (FDI)

ve çeşitlilik endeksi (Dİ) serilerin birincil farklarının durağan oldukları I(1) görülmüştür.

3.2.4. Panel Koentegrasyon Sonuçları

Serilerin birim kök içerip içermediği test edildikten sonra serilerin I(1) düzeyinde durağan olduğu görülmüş ve uzun dönemde değiş tokuş (karşılıklı) bir ilişkinin olup olmadığı Pedroni (1999, 2004) ve Kao (1999) Panel koentegrasyon testleri ile araştırılmıştır. Otokorelasyon problemini gideren optimal gecikme uzunlukları Akaike bilgi kriteri (AİC) ile belirlenmiştir.

Tablo 5: Panel Eşbütünleşme Testleri Sonuçları

Pedroni Testi	<i>H₀: Koentegrasyon yoktur</i>			
	<i>H₁: Koentegrasyon vardır</i>			
	İstatistiği	Prob.	Weighted İstatistiği	Prob.
Panel v- İstatistiği	-1.052015	0.8536	-2.473799	0.9933
Panel rho- İstatistiği	2.747962	0.9970	2.900856	0.9981
Panel PP- İstatistiği	-3.792017	0.0001	-7.309363	0.0000
Panel ADF- İstatistiği	-3.759774	0.0001	-5.579625	0.0000
	İstatistiği	Prob.		
Group rho- İstatistiği	4.294531	1.0000		
Group PP- İstatistiği	-10.01875	0.0000		
Group ADF- İstatistiği	-5.521367	0.0000		

NOT: Gecikme uzunluğu Akaike bilgi kriterine göre seçilmiştir.

Tablo 6'daki Pedroni (1999, 2004) panel koentegrasyon testi sonucuna göre Panel (v) istatistiği, Panel (rho) istatistiği ve Group (rho) istatistiği dışındaki istatistikler %1 anlamlılık seviyesinde anlamlı olduğundan koentegrasyon yoktur şeklindeki sıfır hipotez (H_0) reddedilmiş ve değişkenler (seriler) arasında uzun dönemde koentegrasyon ilişkisi olduğu kabul edilmiştir. Kao (1999) panel koentegrasyon testine göre de %1 anlamlılık seviyesinde sıfır hipotez (H_0) (değişkenler arasında koentegrasyon yoktur) reddedilmiş ve serilerin uzun dönemde koentegre olduğu tespit edilmiştir. İki testin (Pedroni 1999, 2004 ve Kao

1999) sonucuna bakıldığında de uzun dönemde çeşitlilik endeksi ile ekonomik büyüme (RGSYİH), beşeri sermaye (HDI), doğal kaynak gelirleri (RNT), yurtiçi yatırımlar (CAP), dışa açıklık oranı (TOP) ve doğrudan yabancı yatırımlar (FDI) değişkenleri arasında koentegrasyon olduğu sonucu çıkartılmıştır. Sonraki aşamada, koentegrasyon ilişkisine ait uzun dönem parametreleri tahmin edilmektedir. Bu amaçla Pesaran, Shin ve Smith (1999) tarafından geliştirilen panel ARDL yaklaşımı kullanılmış ve bu yaklaşımın önerdiği PMG (Pooled Mean Group) tahmincilerine ait sonuçlar Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 6:ARDL(1, 1, 1, 1, 1, 1, 1) PMG Tahmin Sonuçları(2004-2018)

Uzun Dönem			
Değişkenler	Katsayı	t-istatistik	Olasılık Değeri
<i>RGSYİH</i> _{t-1}	-5.280513	-11.75717	0.0000
<i>HDI</i> _{t-1}	-0.295480	-2.529863	0.0136
<i>RNT</i> _{t-1}	0.085299	6.650672	0.0000
<i>CAP</i> _{t-1}	-0.885412	-0.892175	0.3753
<i>TOP</i> _{t-1}	-0.075976	-8.595296	0.0000
<i>FDI</i> _{t-1}	-0.301571	-5.135249	0.0000
Kısa Dönem			
ECT	-0.518071	-3.662483	0.0005
Δ <i>RGSYİH</i> _{t-1}	1.913444	0.579199	0.5643
Δ <i>HDI</i> _{t-1}	-0.171094	-0.676545	0.5009
Δ <i>RNT</i> _{t-1}	-0.071043	-0.890676	0.3761
Δ <i>CAP</i> _{t-1}	-0.333216	-0.110480	0.9123
Δ <i>TOP</i> _{t-1}	0.038287	0.680225	0.4986
Δ <i>FDI</i> _{t-1}	0.030330	0.235307	0.8146
C	109.3025	3.531636	0.0007

ARDL(1, 1, 1, 1, 1, 1, 1) modelinden tahmin edilen uzun dönem katsayıları yukarıdaki tabloda sunulmaktadır. Optimum gecikme uzunlukları SIC kriterleri kullanılarak seçilmiştir. Tablo 7'de verilen uzun dönem sonuçlarına baktığımızda, ekonomik büyüme (RGSYİH), beşeri sermaye, dışa açıklık oranı ve doğrudan yabancı yatırımlar serileri çeşitlilik endeksi serisiyle negatif bir ilişki içinde olup; ekonomik büyüme, beşeri sermaye, dışa açıklık oranı ve doğrudan yabancı yatırımlarda %1'lik bir artış çeşitlilik endeksini (sıfıra yaklaşması) sırasıyla (% 1.91, % 0.29, %0.07 ve % 0.30) oranında azaltmaktadır. Uzun dönemde ise yurtiçi yatırımlar katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamsızdır ve çeşitlilik endeksi üzerinde etkili olmadığı görülmektedir. Doğal kaynak gelirinin serisi beklentilere uyumlu olarak çeşitlilik endeksini pozitif yönde etkilemektedir. yukarıdaki model

tahminlerine göre, doğal kaynak geliri %1 oranında istatistiksel olarak anlamlıdır ve beklenen pozitif işarete sahiptir. Bu bulgu, kaynak bolluğunun ekonomi çeşitlendirmesi için zararlı olabileceğine dair yaygın görüşü desteklemektedir: doğal kaynak ihracatçıları, ekonomi çeşitlendirmesinin uzun dönemli faydalarını potansiyel olarak azaltan önemli rantlardan yararlanabilirler.

Tablo 7'de verilen PMG tahminlerinde, hata düzeltme teriminin (-0.518) değeriyle negatif ve olabirlik olarak (0.005) anlamlı neticeler verdiği ve bunlara dayanarak ekonomik büyüme (RGSYİH), beşeri sermaye, dışa açıklık oranı, doğrudan yabancı yatırımlar ve çeşitlilik endeksi değişkenleri arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişkinin varlığı söz konusu olduğunun sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 7:Arap Ülkeleri için Yatay Kesit Bağımlılığı ETC Sonuçları

Ülkeler	Hata Terimi (ECT)		
	Katsayı	t-istatistik	Olasılık Değeri
<i>Cezayir</i>	-0.223363	-6.390944	0.0078
<i>Bahreyn</i>	-0.633252	-63.87255	0.0000
<i>Mısır</i>	-0.518102	-48.47398	0.0000
<i>Irak</i>	-0.418177	-20.86533	0.0002

Kuveyt	-0.232183	-22.69907	0.0002
Libya	-1.006725	-226.5108	0.0000
Umman	-0.730397	-35.75463	0.0000
Katar	0.236829	25.35085	0.0001
Suudi Arabistan	-1.547214	-11.72975	0.0013
Tunus	-0.391424	-28.53409	0.0001
BAE	-0.234775	-2.749161	0.0708

Tablo 8'e bakıldığında; Qatar haricindeki araştırılan Arap ülkelerin hata düzeltme (ETC) terimlerinin katsayılarının istatistiki ve negatif olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu durum; uzun dönemde (Long Term) birlikte hareket eden değişkenler arasında, kısa dönemde (Short Term) meydana çıkan sapmaların izale ettiğini ve değişkenlerin tekrar uzun dönem denge seviyesine yakınsadıklarını yani hata düzeltme mekanizmasının (Error-Correction Mechanism) çalıştığını ispat etmektedir.

4. SONUÇ ve ÖNERİLER

Ekonomik çeşitlilik stratejisi, sürdürülebilir ekonomik kalkınma sürecini hedefleyen en önemli ekonomik politikalarından biridir. Öte yandan tek bir ekonomik gelir kaynağına veya gaz ve petrol gibi tükenmek üzere olan tek bir emtia ihracatına bağlı olan rantiyeye ekonomilerinin karşılaştığı en önemli zorluklardan biridir.

Çalışma, petrol ihraç eden 11 Arap ülkesinde ekonomik büyüme, beşeri sermaye, doğal kaynak getirileri, ticari açıklık ve yurtiçi ve yabancı yatırımın ekonomik çeşitlilik üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma verileri 2004-2018 dönemini içermekte olup, bu amaçla uzun ve kısa dönemde eş bütünleşme ilişkisini araştırmak için Panel ARDL yöntemi kullanılmıştır. Ampirik sonuçlar, çalışmanın değişkenleri arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını açıkça göstermiştir. Ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırım, beşeri sermaye ve ticari açıklık oranı, uzun dönemde ekonomik çeşitlenmeyi olumlu etkileyen temel faktörler olmuştur. Ampirik sonuçlar ayrıca, doğal kaynak gelirlerinin ekonomik çeşitlilik sürecini olumsuz etkilediğini ve Arap ülkelerinin üretim yapılarını çeşitlilik hirsına gerçek bir meydan okuma teşkil ettiğini göstermiştir.

Sonuç olarak bu bulgular, fiyatlardaki düşüş nedeniyle günümüzde art arda şoklara sahne olan bu Arap ekonomilerinin doğal kaynaklardan (petrol ve doğal gaz) elde edilen gelirlere bağımlılıktan kurtulmaları ve üretim unsurunu canlandırmaya,

yerli ve yabancı yatırım bileşenini etkinleştirmeye, arzu edilen ekonomik büyüme seviyelerine ulaşmak için gerekli gelir hacmini sağlamada tarım, sanayi ve hatta hizmet sektörlerinin rolünü harekete geçirmeye, eğitime yapılan kamu harcamalarının düşük olması halinde artırılmasına, eğitim hizmetlerinin kalitesinin artırılmasına ve özel sektörün ihtiyaçlarını karşılamak için eğitim ve mesleki eğitimin yeniden yönlendirilmesine dayalı yeni modele geçmeleri gerektiğini göstermektedir. Ayrıca Arap ülkelerinin petrol gelirlerini iyi yönetim, şeffaf ve net kurullarla kullanmaları ve ekonomik çeşitliliğin ana itici güçlerinden biri olduğu için devlet bürokrasisini basitleştirmeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Agosin, M. R., Alvarez, R., ve Bravo-Ortega, C. (2012). Determinants of Export Diversification Around The World: 1962–2000. *The World Economy*, 35(3), 295-315.
- Ahmadov, A. (2012). Political Determinants of Economic Diversification in Natural Resource-Rich Developing Countries. Preliminary Draft.
- Alemu, A. M. (2008). Determinants of Vertical and Horizontal Export Diversification: Evidences From Sub-Saharan Africa And East Asia. *Ethiopian Journal of Economics*, 17(2).
- Al-Kawaz, A. (2008). Economic Diversification: The Case of Kuwait With Reference to Oil Producing Countries. *Journal of Economic Cooperation Among Islamic Countries*, 29(3) 23-48 .
- Al-Marhubi, F. (2000). Export Diversification And Growth: An Empirical Investigation. *Applied Economics Letters*, 7(9), 559-562.
- Arab Monetary Fund (Arap Para Fonu) Reports (2020). <https://www.amf.org.ae/en/jointrep>. Erişim Tarihi: 22.02 2021.
- Belhia, Y ve Mahcene, Z. . (2019). Empirical Investigation of the Impact of Diversification Non-Hydrocarbon Exports on Economic Growth: Evidence from Algeria. *Economic Researcher Review University of Skikda* ,Volume: Issue 11 , p11-28.
- Caroline, M. (2012). The Role Of Export Diversification On Economic Growth In South Africa: 1980 – 2010. A Dissertation Submitted In Fulfilment Of The Requirements Of A Master Of Commerce Degree In Economics, Department Of Economics Faculty Of

- Management And Commerce University Of Fort Hare, Alice, Eastern Cape, South Africa.
- Çeviker, A., & İsmail, T. A. Ş. (2011). Türkiye’de İhracat Çeşitlendirmesi ve Büyüme İlişkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(2), 1-10.
- Esanov, A. (2012). Economic Diversification: Dynamics, Determinants and Policy Implications. Revenue Watch Institute, 8.
- Gelb, A. (2010). Economic Diversification in Resource Rich Countries. Center for Global Development, 1-23.
- Ghatak, Subrata, Chris Milner ve Utku Utkulu. “Exports, Export Composition and Growth: Cointegration and Causality Evidence for Malaysia”, *Applied Economics*, 29(2), 1997, pp.213-223.
- Gylfason, T. (2006). Institutions, Human Capital, and Diversification of Rentier Economies. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.516.5977&rep=rep1&type=pdf>. Erişim Tarihi: 17.03 2021.
- Hare, P. G. (2008). Institutions and Diversification Of The Economics in Transition: Policy Challenges. In UNECE Conference on Strengthening Integration of the Economies in Transition Into the World Economy Through Economic Diversification, Geneva, Switzerland.
- Hodey, L. S., Oduro, A. D., ve Senadza, B. (2015). Export Diversification and Economic Growth in sub-Saharan Africa. *Journal of African Development*, 17(2), 67-81.
- Humphreys, M., Sachs, J. D., Stiglitz, J. E., Soros, G., ve Humphreys, M. (2007). *Escaping the Resource Curse*. Columbia University Press.
- Kösekahyaoglu, L. (2007). Türkiye Dış Ticaretinde Ürün ve Ülke Bazında Yoğunlaşma: 1980–2005 Dönemi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (36), 15-34.
- Longmore, R., Jaupart, P., ve Cazorla, M. R. (2014). *Toward Economic Diversification in Trinidad and Tobago*. The World Bank.
- Mania, E., ve Rieber, A. (2019). Product Export Diversification And Sustainable Economic Growth İn Developing Countries. *Structural Change and Economic Dynamics*, 51, 138-151.
- McLaughlin, G. E. (1930). Industrial Diversification in American Cities. *The Quarterly Journal of Economics*, 45(1), 131-149. <https://www.jstor.org/stable/pdf/1882529.pdf>. Erişim Tarihi: 03.03 2021.
- Mubeen, N., ve Ahmad, N. (2016). Towards Measurement And Determinants Of Export Diversification: An Empirical Analysis of Pakistan. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences (PJCSS)*, 10(3), 588-605.
- OECD. (2019). Aid for Trade at a Glance 2019: Economic Diversification and Empowerment. https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/aid4trade19_chap5_e.pdf. Erişim Tarihi: 22.03 2021.
- Owan, VJ, Ndibe, VC, ve Anyanwu, CC (2020). Diversification and Economic Growth in Nigeria (1981–2016): An Econometric Approach Based on Ordinary Least Squares (OLS). *European Journal of Sustainable Development Research*, 4(4).
- Papageorgiou, M. C., ve Spatafora, M. N. (2012). Economic Diversification İn Lics: Stylized Facts and Macroeconomic Implications. *International Monetary Fund*.
- Soós, K. A. (2015). Geographical And Sectorial Concentration in Czech, Hungarian And Slovak Exports. <http://real.mtak.hu/29324/1/MTDP1548.pdf>. Erişim Tarihi: 06.04. 2021.
- Syrquin, M. (1988). Patterns of structural change. *Handbook of Development Economics*, 1, 203–273. [https://doi.org/10.1016/S1573-4471\(88\)01010-1](https://doi.org/10.1016/S1573-4471(88)01010-1). Erişim Tarihi: 01.03 2021.
- The World Bank Data. (2021). <https://data.worldbank.org/>. Erişim Tarihi: 01.03.2021.
- UNCTAD. (2021)., <https://unctad.org/statistics> Erişim Tarihi: 15. 03 2021.
- UNIDO,(2015). « Diversification-Domestic and Export Dimensions », web sitesinde: http://www.equip-project.org/wp-content/uploads/2015/08/EQuIP_Tool-4_V150821.pdf. Erişim Tarihi: 05.03.2021.
- Zeghachou, M., Dehane, M., (2017). The Role Of Public Spending Policy İn Activating Economic Diversification-The Economy of the United Arab Emirates as a model. <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/91896> . Erişim Tarihi: 12.03 2021.
- الشمري مايج شبيب ، و عبد الرضا أحمد عبد الرزاق (2016). ضرورات التنوع الاقتصادي في العراق. مجلة الكوت للعلوم الاقتصادية و المالية ، 4 (24) . <https://www.iasj.net/iasj/article/117870>
- مرزوك عاطف لافي ، حمزة عباس مكي (2016). التنوع الاقتصادي مفهومه وأبعاده في بلدان الخليج وممكّنات تحقيقه في العراق ، مجلة الغاري للعلوم الادارية والاقتصادية . 10 (31) 56-81.

EK 1: Arap Ülkelerinde GSYİH (Milyon ABD Doları)

Yıl Ülke	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam Arap Ülkeleri	1,176,115	2,097,736	2,445,617	2,421,668	2,506,196	2,704,465	2,744,099
Ürdün	13,330	26,549	37,964	39,240	40,754	42,279	43,611
BAE	180,618	289,787	358,135	357,045	385,606	422,215	421,142
Bahreyn	13,459	25,713	31,126	32,250	35,424	37,653	38,574
Tunus	32,255	44,014	43,158	41,817	39,793	39,724	38,764
Cezayir	103,071	161,159	163,673	160,141	167,391	173,756	169,894
Cibuti	709	1,129	2,445	2,619	2,767	2,920	3,166
Suudi Arabistan	328,206	528,207	654,270	644,935	688,586	786,522	792,967
Sudan	35,186	79,844	83,735	99,574	122,134	48,026	37,751
Suriye	28,499	60,957	20,018	13,292	16,902	21,124	27,144
Irak	36,243	117,138	157,015	157,839	175,683	199,134	205,230
Umman	31,082	56,913	68,400	65,481	70,598	79,776	76,331
Filistin	4,832	9,682	13,972	15,405	16,128	16,277	17,059
Katar	44,530	125,122	161,740	151,732	166,929	191,362	183,186
Komorlar	387	904	988	1,021	1,082	1,192	1,194
Kuveyt	80,748	115,337	114,534	109,407	120,688	140,673	134,755
Lübnan	21,500	38,400	49,900	51,200	53,100	54,809	54,645
Libya	47,635	68,799	17,784	14,792	31,095	48,089	43,922

Mısır	89,528	218,387	332,700	332,927	234,325	250,895	303,174
Fas	62,312	93,159	101,232	103,285	109,690	118,089	119,702
Moritanya	2,936	5,629	6,166	6,398	6,762	7,025	7,358
Yemen	19,050	30,907	26,660	21,268	20,760	22,926	24,531

Kaynak: (Arab Monetary Fund Report, 2020)

EK 2: Arap Ülkelerinde Maden Endüstrilerinin Katma Değeri (Milyon ABD Doları)

	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam Arap Ülkeleri	440,077	711,357	528,037	453,247	549,246	729,042	684,823
Ürdün	339	757	940	784	795	890	955
BAE	62,139	90,141	78,140	68,931	79,281	109,717	105,393
Bahreyn	3,419	5,584	4,408	3,884	4,741	5,967	5,771
Tunus	1,597	3,004	1,713	1,366	1,286	1,369	1,310
Cezayir	45,786	56,426	30,953	27,924	33,576	39,299	33,047
Cibuti	3	4	8	9	9	9	10
Suudi Arabistan	152,505	218,994	160,135	142,303	174,870	235,363	220,455
Sudan	2,717	7,427	4,824	6,764	9,031	4,440	3,586
Suriye	7,356	14,341	1,479	1,038	1,591	2,046	2,592
Irak	28,872	62,880	56,193	57,365	75,364	100,020	96,537
Umman	15,354	27,256	23,097	17,797	21,378	29,066	26,583
Filistin	20	33	49	46	46	65	58
Katar	25,958	65,864	60,726	45,051	53,841	70,601	62,412

Komorlar	23	10	11	11	12	13	13
Kuveyt	42,004	64,448	49,449	42,481	50,693	66,646	60,414
Lübnan	91	172	235	265	249	219	243
Libya	33,681	52,599	9,018	7,150	16,496	32,065	26,294
Mısır	10,644	29,999	42,765	26,399	22,078	26,963	34,846
Fas	928	2,687	2,325	2,104	2,526	2,712	2,738
Moritanya	476	1,418	398	723	720	685	751
Yemen	6,165	7,311	1,172	853	665	887	816

Kaynak: (Arab Monetary Fund Report, 2020)

EK 3: Arap Ülkelerinde İmalat Sanayilerinin Katma Değeri (Milyon ABD Doları)

	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam Arap Ülkeleri	113,836	200,631	261,020	261,717	257,584	280,861	283,174
Ürdün	2,438	5,373	7,412	7,514	7,819	8,039	8,047
BAE	19,160	23,091	31,635	32,078	34,262	36,874	36,727
Bahreyn	1,628	3,724	5,398	5,835	6,565	6,661	6,910
Tunus	4,574	6,659	5,927	5,623	5,542	5,536	5,212
Cezayir	4,596	6,727	7,233	7,062	7,347	7,426	7,717
Cibuti	15	23	67	76	87	88	98
Suudi Arabistan	31,324	58,179	82,991	83,243	88,774	100,748	99,438
Sudan	3,006	6,449	5,482	7,387	8,481	5,259	3,148
Suriye	2,113	2,674	1,642	1,188	1,496	2,110	2,627
Irak	659	3,144	3,628	3,754	4,078	4,171	4,531

Umman	2,619	6,068	6,779	5,965	7,046	7,580	7,989
Filistin	609	1,184	1,302	1,545	1,880	1,880	1,979
Katar	4,394	11,218	14,420	12,861	14,501	17,612	15,787
Komorlar	17	65	77	84	93	104	103
Kuveyt	5,866	6,895	7,992	7,793	7,880	9,617	9,287
Lübnan	1,615	2,966	3,428	4,275	2,404	4,165	3,326
Libya	2,385	3,514	524	472	744	838	908
Mısır	14,959	35,166	55,552	56,069	38,531	40,629	48,241
Fas	10,494	14,524	16,335	16,193	17,220	18,511	17,852
Moritanya	283	377	459	391	522	549	571
Yemen	1,083	2,611	2,736	2,308	2,312	2,465	2,675

Kaynak: (Arab Monetary Fund Report, 2020)

EK 4: Arap Ülkelerinin Amu Gelirleri ve Hibeleri (2015-2019)

	Toplam Gelir ve Hibeler (Milyon ABD Doları)					Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Yüzdesi Olarak (%)				
	2015	2016	2017	2018	2019	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam Arap Ülkeleri	667,003	591,149	668,078	828,311	846,631	27.5	24.5	26.5	30.9	31.2
Ürdün	9,526	9,917	10,442	11,054	10,166	25.1	25.3	25.6	26.1	23.3
BAE	82,991	103,826	109,433	130,086	130,225	23.2	29.1	28.4	30.8	30.9
Bahreyn	5,431	4,972	5,854	7,381	7,670	17.4	15.4	16.5	19.6	19.9
Tunus	10,274	10,396	9,969	10,106	10,958	23.8	24.9	25.1	25.4	28.3
Cezayir	44,585	45,822	54,790	55,791	53,869	27.2	28.6	32.7	32.1	31.7
Cibuti	643	616	644	688	758	26.3	23.5	23.3	23.6	23.9
Suudi Arabistan	163,385	138,522	184,403	241,500	242,667	25.0	21.5	26.8	30.7	30.6
Sudan	9,659	9,321	11,537	3,872	3,491	11.5	9.4	9.4	8.1	9.2
Irak	59,766	46,395	65,390	90,084	91,004	38.1	29.4	37.2	45.2	44.3
Umman	23,583	19,788	22,627	28,625	27,075	34.5	30.2	32.1	35.9	35.5
Filistin	3,612	4,341	4,289	4,127	3,754	25.9	28.2	26.6	25.4	22.0
Katar	51,432	46,938	44,855	57,120	56,868	31.8	30.9	26.9	29.8	31.0
Komorlar	186	117	109	203	205	18.8	11.5	10.1	17.0	17.2
Kuveyt	86,600	45,117	43,221	52,968	67,906	53.2	39.4	39.5	43.9	48.3
Lübnan	9,568	9,922	10,769	11,032	10,586	19.2	19.4	20.3	20.1	19.4
Libya	12,194	6,143	16,004	46,373	40,999	68.6	41.5	51.5	96.4	93.3
Mısır	63,336	60,393	44,514	46,428	56,400	19.0	18.1	19.0	18.5	18.6
Fas	23,925	24,574	26,325	27,605	28,720	23.6	23.8	24.0	23.5	24.0
Moritanya	1,407	1,300	1,379	1,590	1,684	22.8	20.3	20.4	22.6	22.9
Yemen	4,900	2,727	1,525	1,677	1,627	18.4	12.8	7.3	7.3	6.6

Kaynak: (Arab Monetary Fund Report, 2020)